

Protestantse sprookjes?

De Toveracademie en het (orthodox-)protestantisme¹

Jacques Dane

Inleiding

Het thema van de eenenvijftigste Kinderboekenweek (oktober 2005) was *De Toveracademie – Boeken vol magie*. Zoals te verwachten was, reageerde bijbelvast Nederland, vooral het reformatorische volksdeel, afwijzend op dit thema. Heksen, trollen, tovenaars, sprekende dieren en allerlei andere bovennatuurlijke verhaalfiguren zijn taboe in een gewenste christelijke opvoeding: *fantasy* (sprookjes, griezelverhalen, fabels, horror en aanverwante genres) hoort niet thuis in de kinderkamer of op de planken van de (school)bibliotheek. Voor alle duidelijkheid: het gaat hier om censuur. *De Toveracademie* was het werk van de Duivel, die als “een brieschende leeuw” tekeer gaat, “zoekende wien hij zoude mogen verslinden” (*Bijbel*, [Statenvertaling], 1 Petrus 5, 8).

Erna van Koeven, docente Nederlands aan de lerarenopleiding basisonderwijs van de Christelijke Hogeschool Windesheim te Zwolle, zwengelde in het vorige nummer van *Pedagogiek* een discussie aan over *De Toveracademie* en wees op de spraakverwarring tussen de organisatoren van de Kinderboekenweek (de Stichting Collectieve Propaganda van het Nederlandse Boek, CPNB) en de voor mannen en -vrouwen van het bijbelvaste volksdeel (zoals de Stichting Bijbel en Onderwijs): de broodnodige leesbevordering van de CPNB versus het religieuze gebod dat een ware christen zich niet inlaat met het werk van de Duivel en het occultisme.

Jacques Dane, historicus, promoveerde in 1996 aan de Rijksuniversiteit Groningen op een studie naar populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen (1880-1940). Tussen 1999 en 2002 participeerde hij in een project van het Vlaams-Nederlands Comité (VNC) over educatieve en literaire uitgeverijen van kinderboeken met een levensbeschouwelijke achtergrond (1900-2000) in Vlaanderen en Nederland.

Correspondentieadres: Dr. J. Dane, Archief en Documentatiecentrum Nederlandse Psychologie, Grote Kruisstraat 2/1, 9712 TS, Groningen. Tel.: 050-3636465. Email: j.dane@rug.nl.

Dat de CPNB hamert op leesbevordering spreekt voor zich en staat hier niet ter discussie. De wijze waarop de 19de-eeuwse pedagoog Jan Geluk (1835-1919) het belang van lezen verwoordde is in dit geval tijdloos: "Voor hem die niet lezen kan, is de weg tot een schat van kennis en de edelste genietingen afgesloten, in vele bedrijven is hij onbruikbaar, aan vele verlegenheden en nadeelen is hij blootgesteld. Hieruit blijkt de waarde van het lezen als hoofdmiddel tot ontwikkeling en als noodzakelijke vaardigheid" (Geluk, 1882, p. 394).

Achter het standpunt van de Stichting Bijbel en Onderwijs en de door Van Koeven genoemde Werkgroep Christelijke Kinderboeken (opgericht uit onvrede met het werk van de CPNB) schuilt een levensbeschouwing met een lange traditie, die zij onbesproken laat. De vraag waarom populaire en veelverkochte kinderboekengenres op religieuze gronden worden afgewezen, zal ik hier beantwoorden. Allereerst wordt de religieuze wettekst gepresenteerd waar de afwijzing op gebaseerd is; daarna zal in kort bestek de geschiedenis van deze afwijzing van de 17de tot en met de 20ste eeuw voor het voetlicht worden gebracht.

Een discussie heeft óók discussiestof nodig. In haar Forum-bijdrage citeert Van Koeven uit de gids van een basisschool, waarin alleen de technische kant van het lezen aan bod komt. Om dit te verdiepen, citeert ze ook uit de missie van de school, namelijk dat "elk kind samen met andere kinderen zo zelfstandig en creatief mogelijk de wereld kan verkennen"; sleutelbegrippen zijn geborgenheid, liefde, aandacht, hoop en verantwoordelijkheid. Deze missie wordt door Van Koeven gekoppeld aan een lijstje met uitspraken over kinderboeken die in een workshop voor basisschoolleraars gebruikt zijn: "Welke uitspraak (norm) spreekt u het meest aan?" In haar conclusie vermeldt ze, op basis van de workshop, dat er behoefte is aan discussie over kinderboeken en identiteit. Maar waarover deze discussie naar aanleiding van de beoogde censuur op *fantasy* zou kunnen gaan, blijft onduidelijk. Over waarden en normen in kinderboeken? Over identiteit? Daarom presenteer ik hier, ter aanvulling op Van Koevens bijdrage, verschillende opvattingen uit theologische, pedagogische en psychologische hoek over *fantasy* en de kinderziel.

De religieuze wettekst

Het bijbelboek Deuteronomium is een sleuteltekst in het Oude Testament. Het verhaal bevat allerlei wetten, ook op het terrein van de opvoeding, die de profeet Mozes de Israëlieten heeft opgelegd: "Onder u zal niet gevonden worden die zijnen zoon of zijne dochter door het vuur doet doorgaan, die met waarzeggerijen omgaat [...], of die op vogelgeschrei acht geeft, of toovenaar, of een bezweerder, of een duivelskunstenaar, of die de doden vraagt; want al wie zulks doet, is den Heere een gruwel, en om dezer gruwelen wil verdrijft hen de Heere uw God voor uw aangezicht uit de bezitting" (*Bijbel*, [Statenvertaling], Deuteronomium 18, 10-12).

Het hedendaagse bijbelvaste volksdeel beschouwt deze overgeleverde wetten als cultuur-, plaats- en tijdoverschrijdend: de door Mozes geformuleerde

gedragsregels, die hem door God zijn ingegeven, dienen strikt te worden nageleefd, óók in de 21ste eeuw. Het doet er kennelijk niet toe dat deze wetten in een historische en sociale context tot stand zijn gekomen en om die reden tijdgebonden zijn (Ausloos, 2003).

Het is geen wonder dat strenge gelovigen, die de bijbel van kaft tot kaft letterlijk nemen, met afgrijzen kennis namen van *De Toveracademie*. De boeken rond bijvoorbeeld de tovenaarsleerling Harry Potter of de *Griezeltrain*-serie van Paul van Loon zouden op een lijst met verboden kinder- en jeugdboeken moeten worden geplaatst, omdat de verhalen occulte en spiritistische elementen bevatten en tevens sterk leunen op voorstellingen uit religieuze, polytheïstische tradities, (populaire) mythologie en volkscultuur. De Heere God houdt volgens Zijn strengste vertegenwoordigers hier op aarde niet van verhalen waarin tovenaars, heksen, trollen, feeën, kabouters, monsters, geesten en sprekende dieren voorkomen, omdat Zijn jonge schaapjes hierdoor van het rechte christelijke pad zouden kunnen geraken, verdwalen en dan voor altijd verloren zijn voor het monotheïstische christendom.

Heel begrijpelijk en invoelbaar, deze angst voor en kritiek op *De Toveracademie*, als de bijbel 24 uur per dag, 7 dagen per week als richtsnoer voor het leven wordt genomen. De voorgeschreven orde, de letter van de bijbelse wet, is duidelijk.

Hoe om te gaan met de wettekst?

Erna van Koevens artikel voor Forum van *Pedagogiek* is, zoals reeds gezegd, gebaseerd op een verslag van een bijeenkomst met (protestants-christelijke) leerkrachten over kinderboeken en identiteit. Zo nu en dan, vooral als kritische ouders en schoolbesturen ter sprake komen, schemert de bijbelse wettekst uit Deuteronomium door. In het verlengde van dit verslag roept Van Koeven scholen op “na te gaan denken over hun opvattingen ten aanzien van de keuzes die ze maken rond de aanschaf en het gebruik van jeugdliteratuur”.

In de dagelijkse praktijk, zo lezen we, weten ouders vaak niet wat voor kinderboekengenres er op school worden gelezen. Als kindlief thuis vertelt over boeken die angst inboezemen, belt een verontruste ouder de schooldirecteur, die dan het als ‘occult’ getypeerde boek verbiedt – God verhoede, zo is vaak de reactie, dat bezorgde ouders hun kind(eren) om een ongewenst kinderboek van school af zouden halen. Een discussie met ouders die wat kinderboekenkeuze betreft een duidelijk (orthodox) standpunt innemen zou wenselijk zijn, maar wordt uit de weg gegaan, vaak omdat leerkrachten niet weten wat hun eigen positie is ten aanzien van *fantasy*.

Wat zijn Van Koevens opvattingen met betrekking tot het thema kinderboeken en identiteit? Ook voor *Leesgoed* schreef zij een artikel over dit onderwerp (Van Koeven, 1999). Ze is opgegroeid in een protestants-christelijk gezin en ze smulde van de kinderboeken van W.G. van de Hulst en Anne de Vries, twee iconen uit de protestantse leestrategie. Jaren later kwam Van Koeven erachter

dat haar vijfjarige zoontje de *eversellers* van woordkunstenaar Van de Hulst – hij gaat al bijna een eeuw mee – niet kon waarderen: door de aanwezigheid van een bedstee, klompen en een petroleumstel (gebruiksvoorwerpen uit een verdwenen materiële cultuur) en de trage verteltrant, kon de oude schrijvende schoolmeester niet wedijveren met *Tommie en Lotje* of de verhalen uit Sesamstraat.

Op de pedagogische academie kwam Van Koeven in aanraking met andere, modernere opvattingen over kinderboeken. Guus Kuijers *Het geminachte kind* (1980) en Lea Dasbergs *Het kinderboek als opvoeder* (1981) waren *eye-openers*: Kuijer gelooft niet dat het kinderboek een (mede-)opvoeder is; in Dasbergs ogen is het kinderboek een machtig en verstrekkend opvoedmiddel (Van Koeven, 1999, p. 220).

Wat de waardering van kinderboeken betreft, formuleert Van Koeven zelf twee duidelijke aanbevelingen: 1) het is van belang dat leerkrachten een eigen visie formuleren met betrekking tot de keuze voor kinderboekengenres; 2) deze visie is gebaseerd op belangrijk geachte waarden – zoals geborgenheid, veiligheid, vrijheid, respect, empathie, bescherming – die via kinderboeken overgedragen worden.

Van Koeven, ervaringsdeskundige en gepokt en gemazeld in zowel traditioneel-christelijke als moderne opvattingen over wat goede kinderboeken heten, neemt, als ik haar goed heb begrepen, de positie van *intermediair* in: zij is niet vóór of tégen bepaalde kinderboekengenres, maar probeert te bemiddelen tussen de ongelijkwaardige uitgangspunten van de CPNB en de Stichting Bijbel en Onderwijs, respectievelijk leesbevordering en lezen volgens het bijbelse richtsnoer. Daarnaast probeert ze de vraag te beantwoorden hoe leerkrachten van (protestants-christelijke) basisscholen een gemeenschappelijk referentiekader ten aanzien van kinderboeken kunnen krijgen.

Discussie over (on)gewenste kinderboekengenres?

Van Koevens tweede aanbeveling zal zowel door de CPNB als door de Stichting Bijbel en Onderwijs onderschreven worden. De genoemde waarden zijn immers pedagogisch onomstreden en worden in praktisch elke levensbeschouwing (humanistisch, reformatorisch, gereformeerd, islamitisch, boeddhistisch) uiterst waardevol geacht om overgedragen te worden.

Alvorens een discussie aan te gaan over *fantasy*, dienen de beoogde deelnemers zich eerst af te vragen *waarom* de gewraakte kinderboekengenres al eeuwenlang door strikt in de leer levende christenen worden afgewezen. Vervolgens moet men bereid zijn deze (absolute) afwijzing terzijde te leggen, zodat onderzocht kan worden welke functie(s) deze genres in een opvoeding zouden kunnen bekleden; hiervoor kan te rade worden gegaan bij pedagogen, psychologen en theologen.

De traditionele afwijzing

De bron van de afwijzing is de interpretatie van het eerste van de Tien Geboden "Gij zult geen andere goden voor mijn aangezicht hebben." Vraag 94 en 95 van de *Heidelbergs(ch)e catechismus* – een gereformeerd leerboek uit 1563 dat al eeuwenlang, tot op de dag van vandaag, in het godsdienstonderwijs gebruikt wordt – behandelen dit gebod, waarin de gelovige wordt opgeroepen "...alle afgoderij, toverij, waarzegging, superstitie of bijgeloof, aanroeping van de heiligen of andere schepselen [te] mijde[n]". De 17de-eeuwse exegeten van de *Catechismus* legden een rotsvaste basis voor het van generatie op generatie doorgeven van waarschuwingen tegen (paaps) bijgeloof en heiligenverering, de Satan, de Duivel, astrologie, sterrenkijkerij en andere occulte zaken (Deursen, 2004, p. 20-39).

De vanaf de tweede helft van de 18de eeuw voor kinderen bewerkte eeuwenoude volks- en cultuursprookjes, fabels en dierenverhalen ontkwamen ook niet aan het strenge oordeel van de exegeten. Sprookjes zijn wonderbaarlijke, fictieve verhalen waarin een belangrijke rol is weggelegd voor heksen, spoken, reuzen, feeën en pratende dieren. Het negende gebod over waarheid en leugen – *Gij zult geen vals getuigenis spreken tegen uw naaste* – zorgde ervoor dat sprookjes en aanpalende genres werden afgewezen.

De bijbelse regels werden ook verbonden met pedagogische inzichten. In zijn invloedrijke werk *Some thoughts concerning education* (1693) waarschuwde de Verlichtingsfilosoof John Locke (1632-1704) voor de slechte invloed van sprookjes, die schadelijk zouden zijn voor de tere kinderziel: jong grut opzadelen met angsten voor fictieve wezens was nergens voor nodig. Locke's invloedrijke pedagogische ideeën werden ook gebruikt door 18de- en 19de-eeuwse protestantse opvoeders en kinderboekenschrijvers (Rietveld-Wingerden, 1992, p. 157). Pedagogiek en religie omarmden elkaar.

In zijn studie *Paedagogische psychologie* (1930) waarschuwde de Kamper hoogleraar T. Hoekstra (1880-1936) op zijn beurt tegen het gebruik van sprookjes in de opvoeding. In de eerste plaats is het kind in de schooljaren nog niet in staat onderscheid te maken tussen "waarheid en verdichting". Door sprookjes wordt het in de war gebracht "en leert dingen, dieren en mensen niet kennen, zoals ze inderdaad zijn". Volgens Hoekstra is één van de eerste eisen van een gezonde opvoeding "dat het kind de werkelijkheid leert kennen, zoals zij is. De werkelijkheidszin moet aangeleerd worden." De verbeelding, de "phantasie" kan alleen ontwikkeld worden, als deze zich richt "op de dingen en toestanden, die in de werkelijkheid van het leven *bestaanbaar* zijn". In de tweede plaats bestaat het gevaar dat sprookjes een "schadelijke inwerking op de kinderlijke verbeelding hebben". De kinderfantasie kan "verwilderd" worden. De fantasie dient, aldus Hoekstra, in "normale banen" te worden geleid – als dit niet gebeurt, dan zal de ontvankelijke kinderziel dermate in verwarring raken, "dat in het droombewustzijn wilde en angstige voorstellingen opdoemen, en de slaap meer afmat dan verkwikt". Hoekstra's derde argument tegen sprookjes was dat ze niet nodig

zijn: “We beschikken voor de vertelling over veel beter materiaal, waaraan de kinderlijke phantasie zich geheel kan geven. De Heilige Schrift biedt ons de schoonste geschiedenissen, waarin de phantasie inleeft en waarvan het kinderlijk gemoed zoowel in zedelijk als in godsdienstig opzicht gezegende vruchten plukt.” De fantasie heeft genoeg aan de waarheid, aldus professor Hoekstra in 1930, en deze waarheid vindt men in de bijbel, de kerkgeschiedenis en ook de vaderlandse geschiedenis (Hoekstra, 1930, p. 135-138).

Voor een discussie over kinderboeken en censuur, is het van belang te weten waarom bepaalde genres worden afgewezen. In dit geval loopt een rechte lijn van de 17de-eeuwse exegeten van de *Heidelbergsche Catechismus* en 20ste-eeuwse professor Hoekstra – die naast theologische ook pedagogische en psychologische bezwaren opperde – naar de Stichting Bijbel en Onderwijs en de Werkgroep Christelijke Kinderboeken. Binnen deze eeuwenlange, trouwe traditie is nooit plaats gemaakt voor andere psychologische, pedagogische en theologische ideeën over de functie van *fantasy*.

Heeft fantasy een functie in de opvoeding?

De voor kinderen bewerkte sprookjes en fantastische (volks)verhalen uit de 18de en de 19de eeuw hadden dikwijls een waarschuwend en afschrikwekkend karakter: het doel ervan was, simpelweg, kinderen op het rechte pad te houden. Het hoofdthema van de meeste *fantasy*-verhalen was – en is nog steeds – de strijd tussen goed en kwaad. Wellicht onnodig om te vermelden, maar het goede overwint altijd (Bekker, 1990, p. 261). Dit is een opvallende overeenkomst met veel bijbelse verhalen.

Angst is, zo lezen we bij Van Koeven, een van de redenen waarom *fantasy* wordt afgewezen. Godsdienstpsychologen beschouwen angst als een universeel psychologisch gegeven, dat binnen een culturele context wordt vormgegeven en overgedragen in de vorm van (mondeling overgeleverde) verhalen, boeken en films. Een cultuur bepaalt de uitingsvormen van angst en biedt ook ‘instrumenten’ (boeken, films) aan om met deze angst om te gaan. Een centraal religieus thema is angst en angstbeheersing: angst voor het ‘kwade’, angst voor de dood, existentiële angst – dreigend onheil, gevaar, wordt met behulp van religieuze verhalen, maar ook met *fantasy* verwoord, verklaard en uiteindelijk ontzenuwd en afgewend (Zock & Dane, 2005). Omdat deze angst wordt gerepresenteerd in de veilige, afgebakende ruimte van een boek (of film) – het gaat om een *verbeelde* werkelijkheid – nemen kinderen *fantasy* meestal niet letterlijk: opvoeders voorkomen dit gevaar ook automatisch met de mededeling ‘het is maar een verhaal’ (Karels, 2005).

Psychologen en pedagogen onderscheiden bij baby’s, peuters en kleuters, kinderen in de lagere schoolleeftijd en adolescenten een scala aan angsten, die onderverdeeld kunnen worden in: 1) object-gerichte (concrete) angsten; 2) sociale angsten; en 3) angst voor controleverlies en gewetensangst (Cullberg, 2003; Klein & Last, 1989). Deze angsten komen voor in *fantasy* voor de onderscheiden leeftijden.

Kleuters en peuters houden van sprookjes. Vaak is één verhaal favoriet en het kind vraagt dan herhaaldelijk om hetzelfde sprookje. Volgens kinderpsycholoog en psychoanalyticus Bruno Bettelheim (1903-1990) scheidt het favoriete sprookje orde in de chaos van conflictueuze emotionele ervaringen. De symboliek komt overeen met emotionele en ontwikkelingsproblemen. Het sprookje geeft als het ware een (symbolische) oplossing voor een (onder de oppervlakte aanwezig) probleem of een vraagstuk dat het kind bezighoudt (Bettelheim 1975; De Boeck, 1985).

Bettelheims ideeën hebben geleid tot het gebruik van sprookjes in therapieën voor adolescenten (en ook volwassenen). Eetstoornissen bijvoorbeeld, vaak een probleem van jonge vrouwen, kunnen met behulp van sprookjes worden behandeld: “Fairy tales provide a paradigm that serves as a transitional structure in language, thoughts, and behaviors. The paradigm helps the client assimilate new chapters analogous for her life transitions and develop necessary accommodations. ... The fairy tale becomes an action metaphor for which the client can identify and adopt resolutions to problems such as eating disorders” (Hill, 1992, p. 587; zie ook: Kast, 1986).

De verhalen rond tovenaarsleerling Harry Potter, maar ook bijvoorbeeld de in Nederland razend populaire televisieserie *Buffy the Vampire Slayer*, kunnen worden bekeken tegen de achtergrond van (identiteits)problemen bij adolescenten: de waarde van vriendschappen, omgangsproblemen met ouders en leerkrachten, het ontdekken van een eigen identiteit en dergelijke. Deze vorm van *fantasy* voor pubers heeft onmiskenbaar diepere betekenislagen en is tevens een reactie op de rationele, nuchtere Westerse cultuur van de laatste decennia, waar zingeving en spiritualiteit op een laag pitje zijn komen te staan (Clark, 2003; Meder, 2004; Reynolds, 2001).

Sprookjes in de protestantse leestradijtie

De ingrediënten waarmee verhalen sprookjes worden, zijn ook opgepikt in de protestantse leestradijtie. W.G. van de Hulst (1879-1963) had een feilloos gevoel voor de aantrekkingskracht van sprookjes op kinderen: hij vermengde kenmerkende sprookjeselementen – zoals enge mannen en vrouwen, verdwalen in een donker bos, slecht weer, angst om verlaten te worden – in zijn verhalen, die allemaal een goede afloop kennen.

Een andere protestantse variant van *fantasy* is de onlangs door Disney verfilmde *Narnia*-serie (1950-1956) van C.S. Lewis. Het *Reformatorisch Dagblad* schreef over Lewis' *fantasy*-serie: “Wie kinderen op deze manier leert denken en voelen, hoe verhuuld ook, brengt zonder meer een christelijke moraal over. Mensen leren nu eenmaal niet alleen via rechtstreekse stichtelijke beschouwingen, ze leren vooral op de emotionele en empathische manier – en daarvoor zijn verhalen bij uitstek geschikt” (De Bruin, 2005).

Conclusie

Censuur op *fantasy*, zoals de Stichting Bijbel en Onderwijs voorstaat, is af te raden: kinderen, vroeger en nu, vonden en vinden altijd wegen om van het 'verbodene' te snoepen (Dane, 2005; Valkenburg, 2002; Fine, 1996). Het afwijzen van *fantasy* op basis van een bijbel passage en de *Heidelbergs(ch)e Catechismus* (1563) is het kind met het badwater weggoaien. En dat is in verleden en heden, zoals ook Van Koeven laat zien, niet helemaal gebeurd: binnen protestantse kring bestaan immers *fantasy*-varianten.

Toch zou het zinvol zijn, zoals Van Koeven ook al aangeeft, om ook buiten de dikke ommuring van het bijbelvaste fort te kijken: niet alles wat daar gebeurt is zondig, immoreel en gevaarlijk, integendeel. Onderwijzend personeel zou er goed aan doen kennis te nemen van psychologische, pedagogische en (moderne) theologische opvattingen over *fantasy*, zodat ze er op basis van (pedagogische, psychologische en theologische) argumenten over kunnen discussiëren.

Ten slotte een (oud) pedagogisch advies, dat zowel voor christelijke als niet-christelijke ouders geldt: samen met de kinderen lezen (en kijken) en er over praten (Dane, 2005; Dane, 1996, pp. 64-98; Kuitert, 1965). Of zoals de bijbel adviseert: "Beproeft alle dingen: behoudt het goede" (1 Thessalonicenzen, 5, 1 [Statenvertaling]).

Noot

- 1 De auteur schreef deze publicatie in het kader van een door de Gratama-Stichting en het Groninger Universiteitsfonds gesubsidieerd onderzoek naar *Populaire protestants-christelijke leescultuur*.

Literatuur

- Ausloos, H. (2003). 'Deuteronomium.' In: Jan Fokkelman en Wim Weren (red.). *De Bijbel literair. Opbouw en gedachtegang van de bijbelse geschriften en hun onderlinge relaties* (pp. 117-132). Zoetermeer/Kapellen: Meinema/Pelckmans.
- Bekkering, H. e.a. (1990). *De hele Biblebontse berg. De geschiedenis van het kinderboek in Nederland & Vlaanderen van de Middeleeuwen tot heden*. Amsterdam: Querido.
- Bettelheim, B. (1975). *The use of enchantment. The meaning and the importance of fairy tales*. Londen: Thames & Hudson.
- Boeck, P. de (1985). 'Waarom houden kinderen van sprookjes? Een antwoord vanuit de theorie van Piaget.' In: *Kind en adolescent*, 6, pp. 61-70.
- Bruin, E. de (2005). 'Niet ieder sprookje is occult. Narnia-verhalen van C.S. Lewis doordrenkt van christelijk wereldbeeld.' In: *Reformatorisch Dagblad*, 5 oktober [Katern Boeken, thema Kinderboekenweek], p. 18.
- Clark, L. S. (2003). *From angels to aliens. Teenagers, the media, and the supernatural*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- Cullberg, J. (2003). *Moderne psychiatrie. Een psychodynamische benadering*. Amsterdam: Ambo.
- Dane, J. (1996). 'De vrucht van Bijbelsche opvoeding.' *Populaire leescultuur en opvoeding in protestants-christelijke gezinnen, ca. 1880-1940*. Hilversum: Verloren.

- Dane, J. (2005). 'Supervising children's literature in The Netherlands, ca. 1880-1940.' In: J. De Maeyer, H.-H. Ewers e.a. (red.), *Religion, Children's Literature and Modernity in Western Europe 1750-2000*. Leuven: Leuven University Press, pp. 337-347.
- Fine, S. (1996). 'How the mind of a censor works. The psychology of censorship.' In: *School Library Journal*, January 1996, pp. 23-27.
- Frye, N. (1986). *De grote code. De bijbel en de literatuur*. Nijmegen: Sun.
- Geluk, J. (1882). *Woordenboek voor onderwijs en opvoeding*. Groningen: J.B. Wolters.
- Ghesquiere, R. (1999). 'Waar komen die engelen vandaan? Filosofie en kinderliteratuur.' In: P. Mooren e.a. (red.), *Morele verbeelding. Normen en waarden in de jeugdliteratuur* (pp. 29-45). Tilburg: Tilburg University Press.
- Hill, L. (1992). 'Fairy tales. Visions for problem resolution on eating disorders.' In: *Journal of counseling & development*, 70, pp. 584-587.
- Hoekstra, J. (1930). *Paedagogische psychologie*. Kampen: J.H. Kok.
- Karels, J.-K. (2005). 'Opgroeien tussen de dreuzels' [interview met godsdienstpsychologe dr. Hetty Zock]. In: *Reformatorisch Dagblad*, 5 oktober [Katern Boeken, thema Kinderboekenweek], p. 21.
- Kast, V. (1986). *Märchen als Therapie*. Olten: Walter Verlag.
- Klein, R.G. & C.G. Last (1989). *Anxiety Disorders in Children*. Newbury Park: Sage Publications.
- Koeven, E. van (1999). 'Dolfje Weerwolfje op De Wegwijzer. Over kinderboeken en identiteit.' In: *Leesgoed*, 26, 5, pp. 219-223.
- Koeven, E. van (2005). 'De Toveracademie – Boeken vol magie.' In: *Pedagogiek*, 25, 3, pp. 151-158.
- Kuitert, H.M. (1965). 'Mag Marietje alles lezen?.' In: *Regelrecht. Evangelische oriëntaties*, 2, 2, pp. 302-309.
- Meder, Th. (2004). 'Harry Potter en de sagenrevival. Of: hoe het traditionele volksverhaalgenre naadloos aansluit bij de moderne zoektocht naar verloren waarden, individuele zingeving en spiritualiteit.' In: P. Mooren e.a. (red.), *De mondige jeugdliteratuur. Over de raakvlakken van jeugdcultuur en volkscultuur*. Leidschendam: Uitgeverij Biblion, pp. 69-90.
- Oosterlee, P. (1925). *Over de phantasie in het kinderleven, haar waarde en haar gevaren voor onderwijs en opvoeding*. Groningen: P. Noordhoff [Tweede Reeks "Verdieping en belijning." Studies over onderwijs en opvoeding, no. 22].
- Reynolds, K. e.a. (2001). *Frightening Fiction*. London/New York: Continuum.
- Rietveld-van Wingerden, Marjoke (1992). *Voor de lieve kleinen. Het jeugdtijdschrift in Nederland 1757-1942*. Den Haag: NBLC.
- Valkenburg, Patty (2002). *Beeldschermkinderen. Theorieën over kind en media*. Amsterdam: Boom.
- Zock, Hetty (2003). 'Harry Potter en de transitionele ruimte. Verbeelding en zingeving vanuit psychologisch perspectief.' In: B. Verstappen e.a., *Vreemde verhalen, goed nieuws?* (pp. 36-53). Nijmegen: Valkhof Pers.
- Zock, Hetty & Jacques Dane (2005). *Frightening fiction. Anxiety and religion in children's literature - a contemporary Western culture perspective*. Ongepubliceerd onderzoeksvoorstel.